

Руслана ПОТАПЕНКО

докторка філософії,
кафедра історії та культури України,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), rusyapotaopenko07@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3521-9462>

Науково-освітня інтелігенція в умовах ідеологічних трансформацій періоду «перебудови»

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.129>

УДК: 94:[001:37-051](477)«1985/1991»

Анотація. Мета дослідження – урахуваючи актуальність та недостатнє вивчення даної тематики, поставлено за мету на основі архівних джерел і тогочасної преси з'ясувати становище науково-освітньої інтелігенції в період «перебудови», розкрити її роль та місце у процесах ідеологічних, світоглядних трансформацій у державі. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності, системності, об'єктивності. Для висвітлення проблеми застосовано методи історико-ситуаційний та логічно-аналітичний. Таким чином, в основі дослідження лежать методи, котрі дозволяють уникнути упередженості й однобічності. **Наукова новизна.** На основі неопублікованих архівних документів, журнальної періодики проаналізовано неоднозначне становище науково-освітньої інтелігенції у час суспільно-політичних перетворень. Наукова новизна визначається тим, що це одна з перших спроб комплексного аналізу науково-освітніх представників як ідеологів та кристалізаторів суспільної свідомості і світогляду громадян указанного періоду. Акцентовано увагу на висвітленні цілого ряду проблем в освіті, пов'язаних із «перебудовою» та «гласністю». **Висновки.** Радянська система розглядала й використовувала науково-освітню інтелігенцію як модераторів суспільної думки, беззаперечних авторитетів. Про це, зокрема, свідчить освітня інституція Товариство «Знання», яке займалося поширенням політичних і наукових знань у республіці, було засобом коментування та пропаганди, насадження комуністичної ідеології. До товариства входили найкращі представники науково-освітнього середовища. Курс на «перебудову», «гласність», демократизацію сприяли висвітленню ряду проблем як у суспільно-політичному, соціально-економічному, так і в історико-культурному житті. А науково-освітня інтелігенція як найпрогресивніший прошарок суспільства опинилася в епіцентрі подій і, з одного боку, мала нести прогрес, нове світобачення, а з іншого, – не відходити від комуністичних догм та ідеологем.

Ключові слова: «перебудова», «гласність», демократизація, науково-освітня інтелігенція, ідеологія.

Прогресивну роль інтелігенції у цивілізаційному розвитку будь-якого суспільства важко переоцінити. На кожному історичному етапі розвитку України саме інтелігенція ставала носієм національної ідеї, цивілізаційних вимірів розвитку, науково-освітнього поступу, професійного зростання тощо. Особливо яскраво роль інтелігенції проявлялася на переломних фазах суспільного життя, зокрема в період «перебудови» (1985–1991 рр.). Метою цієї публікації є аналіз становища науково-освітньої інтелігенції в той час, її ролі та місця у складних процесах світоглядних трансформацій у республіці.

Чимало сучасних праць прямо чи опосередковано стосувалися сфери життєдіяльності радянської держави, у тому числі періоду «перебудови», аналізуючи особливості соціально-економічної радянської моделі, ідеологічні концепції, настанови, гасла, програмні документи партії тощо. В указаному руслі значний внесок зробили

О.Бойко¹ та В.Литвин². Окремі аспекти щодо ролі української інтелігенції в політичних процесах, її участі у громадсько-політичних рухах, взаємодію з владою розглядала О.Шановська³. Причини та рушійні сили процесів, котрі призвели до розпаду СРСР, погляд «зсередини» на посвячення різних соціальних груп 1985–1991 рр. висвітлено у праці В.Даниленка⁴. Монографію С.Кульчицького присвячено аналізу комуністичної доктрини від її зародження до загибелі, природі радянської влади у СРСР, що показує спроби вертикалі влади за допомогою політики «перебудови» призупинити кризу радянської системи⁵. Ю.Каганов реконструював систему прищеплення цінностей «радянської людини» через освіту, культуру, ЗМІ⁶. Щоденники О.Гончара є цінними філософськими роздумами та одкровеннями, що стосуються періоду «перебудови»⁷. Важливий для нашого дослідження збірник документальних матеріалів, котрий відображає суспільно-політичні настрої в Українській РСР в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця 1980-х рр.⁸ Окрему інформацію про науково-освітню інтелігенцію як «модератора» української нації знаходимо в дослідженнях В.Нестеренка та В.Романюка⁹. Однак становище та діяльність науково-освітньої інтелігенції в період 1985–1991 рр. ще не стало предметом наукових студій.

Початок 1980-х рр. ознаменував кризу комуністичного партійного режиму у СРСР, стало очевидним, що зберегти радянську форму управління без кардинальних змін буде неможливо. Новий генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов у квітні 1985 р. оголосив курс реформ, що мали допомогти подолати кризу та взяти курс на «прискорення соціально-економічного розвитку». Зміни передбачалися в політиці, соціальному й духовному житті, національних відносинах. Курс, який мав реалізувати оновлення, отримав назву «перебудови»¹⁰.

Тогочасна література трактувала «перебудову» як період «оновлення соціалізму», як розкриття його «гуманістичного потенціалу», надання йому «сучасних форм» суспільної організації у соціально-політичній, економічній та моральній сферах. Стратегічним результатом «перебудови» стала нова морально-психологічна ситуація, а саме демократизація, гласність, критичність, активна громадянська позиція. Створювався новий економічний клімат, згідно з яким усі підприємства переводилися на господарський розрахунок, пріоритету набувала соціальна сфера, особливо у частині реформування освіти та охорони здоров'я. Але як і всі реформи, проведені «згори», ці зміни зумовили низку проблем у фінансово-економічній та суспільно-політичній

¹ Бойко О.Д. Уроки «перебудови» в СРСР для сучасної України // Література та культура Полісся. – Вип.83. – Ніжин, 2016. – С.231–241.

² Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 80-х – першій половині 90-х рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1995.

³ Шановська О.А. Українська інтелігенція проти радянської системи в кінці 1980-х рр.: від інтелектуального опору до масового політичного опозиційного руху // Історичний архів. – Вип.16. – Миколаїв, 2016. – С.126–131; *Її ж.* Інтелігенція і влада в Україні доби перебудови: проблема взаємвідносин // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського]: Серія «Історія». – Вип.15. – Вінниця, 2009. – С.154–160.

⁴ Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К., 2018. – 278 с.

⁵ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.3. – К., 2013. – 388 с.

⁶ Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. – Запоріжжя, 2019. – 432 с.

⁷ Гончар О.Т. Щоденники: У 3 т. – Т.3 (1984–1995). – К., 2008. – 646 с.

⁸ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали: До 20-ї річниці незалежності України. – К., 2011. – С.626.

⁹ Нестеренко В.А., Романюк В.Г. Українська науково-освітня інтелігенція Поділля та влада у 1920-ті рр. // Інтелігенція і влада: Серія «Історія». – Вип.3. – Одеса, 2004. – С.191–199.

¹⁰ 25 років незалежності: Нариси історії творення нації та держави / Г.В.Боряк (кер. авт. кол.), В.В.Головко (координатор проекту), В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.М.Майборода, В.А.Смолій (відп. ред.), Л.Д.Якубова, С.О.Янішевський. – К., 2016. – С.796.

сферах, збільшувався дефіцит, відбувалися міжнаціональні сутички тощо¹¹. На нараді у ЦК КПРС із питань прискорення науково-технічного прогресу 11 липня 1985 р. було наголошено на потребі створення потужного науково-технічного потенціалу. Акцент робився на наявності першокласних інститутів і творчих кадрів, високоефективних науково-технічних розробок у кожній сфері. Із початком «перебудовчих процесів» велику надію та відповідальність партія покладала на науку й освіту. Так, перед науковими закладами ставилися завдання докорінного покращення рівня, результативності досліджень зі втіленням їх у життя¹². Науково-освітній інтелігенції належало формувати новий суспільно-політичний світогляд, адаптувати гасла «перебудови» до освітнього процесу, через заклади освіти створити новий соціокультурний простір, відповідний духу й завданням часу. З іншого боку, курс на науково-технічну інтенсифікацію висунув потребу поліпшення якості роботи освітніх закладів, рівня підготовки науково-педагогічних кадрів.

Ще у квітні 1984 р. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР усім підвідомчим вишам дало рознарядку професійної підготовки науково-педагогічних кадрів на період 1986–1990 рр. Особлива увага відводилася тим науковим сферам, які сприяли науково-технічному прогресу. На початок «перебудовчих процесів» збільшилася кількість суспільствознавців із докторським ступенем у вищих навчальних закладах УРСР, а на підвищення кваліфікації було направлено понад 6,7 тис. викладачів¹³. До штатного сумісництва залучали відомих учених, які займалися викладацькою діяльністю у вищій школі. За 1984–1985 рр. на умовах штатного сумісництва працювали 784 провідних спеціалістів, у тому числі 57 академіків та членів-кореспондентів, 262 доктори наук і професори¹⁴. Як наслідок, у період «перебудови» відбувалося зростання кількості інтелігенції, в основному за рахунок фахівців із вищою та середньою освітою. У другій половині 1980-х рр. в УРСР кожен четвертий зайнятий був пов'язаний із розумовою працею, і це стосувалося не лише науки, освіти, культури, а й матеріального виробництва. Інтелігенція починала відігравати величезну роль у суспільстві. Однак, як і всі реформи «згори» радянського періоду, курс на «перебудову» не досягнув намічених цілей. Адже, усупереч задумам її ініціаторів, багато починань характеризувалися подвійними стандартами, залишалися незавершеними, поглиблювали суспільно-економічну кризу, а це, своєю чергою, стимулювало революційний процес «знизу». Гласність і демократизація виходила за межі дозволеного. Це, передусім, сколихнуло науково-освітні кола, оскільки курс реформ, особливо в освіті, потребував підтримки науковців та освітян як основного генератора у сфері ідеології і пропаганди.

Говорячи про становище інтелігенції в радянській державі, варто зазначити, що у середовищі більшовицьких ідеологів установився прагматичний підхід стосовно цієї соціальної категорії, було відкинуто дореволюційну традицію трактувати інтелігенцію не лише з позиції професійної діяльності, а крізь призму певних духовних критеріїв – як носія моралі, цінностей, служіння певним духовним ідеалам, – а отже, розглядати інтелігенцію як певний соціально-історичний феномен з особливим місцем і роллю у суспільному житті. Радянське трактування інтелігенції характеризувалося «класовими позиціями» щодо визначення її статусу як «соціального прошарку» та

¹¹ Словарь-справочник по обществоведению и основам государства и права: Кн. для учащихся ст. классов сред. общеобразоват. шк. / Сост. Н.С.Чернавин. – Москва, 1990. – С.288.

¹² Горбачёв М.С. Коренной вопрос экономической политики партии: Доклад на совещании в ЦК КПСС по вопросам ускорения научно-технического прогресса 11 июня 1985 года. – Москва, 1985. – С.18–19, 21.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4621. – Оп.13. – Спр.8031. – Арк.1–4.

¹⁴ Там само. – Арк.53–55.

соціально-професійним підходом у трактуванні її соціальної сутності. Визначення поняття «інтелігенція» в радянських словниках 1960 – початку 1980-х рр. дозволяє стверджувати, що «інтелігентність» у соціалістичній державі визначалася наявністю диплома про професійну кваліфікацію та зайнятістю у сфері розумової праці¹⁵. Якісний і моральний аспекти даного явища до уваги не бралися. На початковому етапі «перебудови» такі трактування суттєвих змін не зазнали.

У радянській літературі 1980-х рр. інтелігенція – це висококваліфіковані працівники розумової праці, світобачення та соціальна активність яких визначаються інтересами побудови комуністичного суспільства. Це люди, які володіють глибокими знаннями і творчою енергією, від котрих у значній мірі залежить розвиток науково-технічного й соціального прогресу. І на яких, фактично, покладалося завдання реалізувати державну стратегію. На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС М.Горбачов заявив, що для вирішення масштабних завдань потрібно постійно розвивати ініціативу інтелігенції, селян та робітників¹⁶. І якщо зарубіжні дослідження продовжували аналізувати інтелігенцію як елітарну частину суспільства («ізольована», «абсолютно самостійна сила», здатна реалізувати суспільно-історичні процеси¹⁷), то радянська література характеризувала її як «прошарок суспільства», для якого характерна відсутність соціальної замкнутості, притаманне відчуття колективізму, а найбільш активні представники вступали до комуністичної партії. Лише у ході «перебудови» відбувалося поступове переосмислення сутності інтелігенції як носія інтелекту, духовних цінностей, здатного брати відповідальність і виступати лідером нації. Так, І.Демін появу інтелігенції на поверхні суспільно-політичних процесів «перебудови» пов'язував із критичними моментами розвитку, коли влада фактично вела державу до загибелі, а основним завданням інтелігенції було вивести країну з кризи¹⁸. Соціологічне опитування, проведене в переддень «перебудови», зафіксувало високий показник суспільно-політичної активності науково-освітніх працівників: педагогічної інтелігенції – 97,4%, наукової – 88,8%¹⁹.

В умовах «перебудови» науково-освітня інтелігенція УРСР постала перед проблемою пошуку нової фахової парадигми. Оскільки політика «гласності», заповнення «білих плям» в історії, процес реабілітації жертв сталінського терору, «нове» прочитання творів класичної літератури, переосмислення давно відомих сюжетів із позицій «нового мислення»²⁰, звернення до історичної пам'яті тощо²¹ поставили перед науково-освітньою інтелігенцією непросте завдання перебудови, або навіть переламування власного світогляду, професійної діяльності.

Науково-освітня сфера потребувала оновлення, нового вектора навчання. Стара система освіти набувала архаїчних ознак, ставала продуктом минулого. Особливо гостро це відчувало студентство, яке, реагуючи на поточні тенденції, потребувало нової ідеології. За таких умов учительсько-викладацькому складу доводилося приймати виклики часу, самовдосконалюватися та практикуватися в науково-технічних досягненнях, які проникали в навчальний процес²². Міністр вищої та середньої спеціальної освіти СРСР

¹⁵ Краткий словарь иностранных слов. – Москва, 1966. – С.288; Советский энциклопедический словарь. – Москва, 1980. – С.501.

¹⁶ Див.: *Доброхотов Л.Н., Сбытов В.Ф.* Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы и критики буржуазных теорий. – Москва, 1986. – С.76.

¹⁷ *Gagliani G.* How Many Working Classes? // *The American Journal of Sociology.* – Vol.87, №2. – Chicago, 1981. – P.273.

¹⁸ *Демин И.* Интеллигенция: между молотом и наковальней // *Народ и интеллигенция.* – Москва, 1990. – С.77–80.

¹⁹ *Доброхотов Л.Н., Сбытов В.Ф.* Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы... – С.76.

²⁰ *Космий Б.М.* Двоякої правди не буває // *Українська мова і література в школі.* – 1991. – №6. – С.40–42.

²¹ *Яремко В.І.* Історична основа поеми Т.Г.Шевченка «Чернець» // *Там само.* – 1990. – №3. – С.8–12.

²² *Очеретний А.Д., Чухліб В.Ф.* Культура слова. Вип. 31, 32 // *Там само.* – №2. – С.84–86.

Г.Ягодін дійшов висновку, що той, хто володіє увагою молоді, завойовує суспільство. Завойовати молодь без учителя неможливо. «Які б не були вчителі – консервативні, сірі – це ті вчителі, які в нас є зараз. І виходячи з того, як ми будемо з ними працювати, як будемо захищати інтереси – у значній мірі залежить і те, як ми будемо впливати на дітей»²³. Політика «гласності» сприяла активному впровадженню в освітній процес творів репресованих і заборонених митців, у зв'язку з чим науково-освітнім працівникам доводилося здійснювати пошук, розробку відповідного методичного, біографічного та іншого матеріалу, а також долати психологічний бар'єр тієї частини освітян, яких «система добряче вишколила у вірнопідданому переказуванні світоглядно правильних сторінок учнівських підручників», долати перестороги щодо українських «буржуазно-націоналістичних» письменників (В.Винниченко та ін.)²⁴.

Під пильну увагу та аналіз науковців, освітян, дослідників, представників преси потрапляли нові джерела. Відкривалися цілі пласти правди, руйнувалися стереотипи в політиці, економіці, ідеології, історичній науці. Найголовнішим здобутком гласності було різке засудження сталінщини як системи поглядів та дій, спрямованих фактично на війну зі власним народом, знищення цілих етнічних груп. Поверталися із забуття імена репресованих²⁵. Утім у науково-освітньому, інформаційному просторі ще залишалось чимало ідеологічних штампів, політичних міфів і псевдонаукових підходів у висвітленні історичного минулого, особливо його національних аспектів. Так, у радянський період було багато перекручувань в історії оунівського руху, що спостерігалось й у часи «перебудови», коли «бандерівців» та УПА таврували як «кривавих убивць», «німецьких наймитів» тощо²⁶. Ці особливості перехідного періоду, котрі стосувалися руйнування радянських стереотипів, пошуку нових цінностей, у першу чергу вплинули на науково-освітню інтелігенцію, особливо її гуманітарну частину.

Звісно, політика «гласності» викликала неоднозначну реакцію як серед політичних кіл, так і суспільних мас, представників інтелігенції. Серед них було чимало як її прихильників, так і критиків, а також тих, хто неоднозначно, а то й розгублено реагував на хвилю суспільно-політичних змін у країні та республіці. Спостерігалася активізація й консолідація консервативних сил, які виступали проти розвінчування злочинів Й.Сталіна, закликали припинити «очорнення нашої славетної історії». Серед причин пожвавлення явних і прихованих противників «перебудови» була передусім половинчастість заходів²⁷. І все ж процес ставав невідворотним. «Перебудова» охопила всі сфери суспільного життя, і в першу чергу це стосувалося навчально-виховних закладів системи народної освіти УРСР. Школа зіштовхнулася з цілим рядом проблем. Одночасно демократизація освітнього процесу, вільний вибір форм та методів проведення уроків, відмова від авторитарних практик у навчанні, безперервний пошук та новаторство призводили до гуманізації, трансформації навчально-виховного процесу. Досить яскраво це простежувалося у викладанні української мови й літератури²⁸. Назрівала потреба відмови від накиннутих шаблонів в оцінках творчої спадщини письменників, від категоричності та ідейної односторонності, притаманних радянській методиці викладання. Нагальними потребами вивчення української літератури у школі,

²³ Из стенограммы заседания Секретариата // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №11. – С.14–19.

²⁴ Ковальчук О.Г. Ранні оповідання Володимира Винниченка // Українська мова і література в школі. – 1991. – №1. – С.30–36.

²⁵ Попих В., Табачник Д. У чорторії Беріївської змови // Україна. – 1990. – №49-50. – С.38–44.

²⁶ Малаш М. Позиція: Валентин Мороз, історик: «Не любить історія дарунки роздавати» // Там само. – 1991. – №8. – С.14–17.

²⁷ Николаев В. Затянувшаяся болезнь // Огонёк. – 1990. – №29. – С.31.

²⁸ Фоменко М.В. Про перебудову вивчення української мови і літератури в школах та профтехучилищах республіки // Українська мова і література в школі. – 1990. – №2. – С.3–16.

які багато у чому визначали зміст перебудови роботи вчителя, ставали переоцінка цінностей, відкидання догм, нове прочитання класики тощо²⁹.

Проголосивши курс на «гласність» і демократизацію суспільства, партійне керівництво, однак, не бажало втрачати монополію у суспільних процесах та ідейному вихованні населення. Ішлося про переформатування соціалістичної доктрини, а не про відмову від неї, інтелігенція ж традиційно розглядалася владою не як партнер, а як засіб реалізації державної політики. Тому гуманітаріям було досить складно реалізувати свої професійні функції та соціальне покликання в умовах політики подвійних стандартів. Комуністична партія України й надалі величезну роль приділяла ідеологічній роботі. Для результативного виконання намічених задач інтелігенція та ідеологічні працівники, відповідальні за «ідейне виховання», мали володіти необхідною інформацією стосовно «буржуазних теорій». Науково-освітні працівники мали виховувати суспільство в руслі «соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму», «відданості партії», «нетерпимості до іншої ідеології»³⁰. Зі впевненістю можна сказати, що науково-освітню атмосферу й надалі формував відділ ідеології. На цьому фронті точилася боротьба в кількох вимірах: на рівні СРСР, УРСР зі своїми особливостями; безпосередньо у самих партійних колах; дуже важливим у цей період став вплив Заходу. Інтелігенція, психологічно залякана – з одного боку, і прогресивна – з іншого, перебувала у складних умовах.

Варто згадати про широке розповсюдження кримського експерименту з метою впорядкування лекційної пропаганди в республіці (1986 р.). Лекційна робота вимагала докорінної перебудови, якісного оновлення. Це було зумовлено тим, що з появою «мережевого суспільства» чимало лекторів не враховували оперативної поінформованості населення за допомогою преси, телебачення та радіо, а й надалі переповідали застарілі кліше. Під виглядом лекційно-ідеологічної роботи спостерігалася спроба за допомогою адміністративних методів «згори» зменшити ініціативу творчих організацій, у тому числі Спілки письменників СРСР. Згідно зі згаданим експериментом, усі фінансові операції з трудовими колективами мали проводитися винятково через організації Товариства «Знання». Тобто всі, хто бажав виступати перед населенням, у тому числі й письменники, мали обов'язково ставати його членами, проходити атестацію, подавати фіксований текст виступу³¹.

Спроба розповсюдити кримський експеримент на весь СРСР викликала протест творчих спілок. У ряді областей, а саме у Кримській, Дніпропетровській, Харківській, у Києві склалася ситуація, яка штучно внеможливіювала роботу бюро пропаганди художньої літератури Спілки письменників України та позбавляла її членів права спілкуватися з народом. Спілка письменників СРСР з цього приводу прийняла відповідне рішення щодо своєї самостійності, оскільки особливістю їхньої діяльності була позалекційність³². Із цього питання ЦК КПУ надав довідку, в якій було визнано деякі зловживання з боку Товариства «Знання», але й наголошувалося на спробі підмінити питання координації лекційної пропаганди розмовою про «неіснуючу» заборону виступати перед населенням письменникам, які не були членами товариства³³.

Наголосимо, що Товариство «Знання» було просвітницькою інституцією, створеною в 1947 р. як провідник політики режиму в поширенні політичних і наукових знань у республіці, засіб пропаганди й насадження комуністичної ідеології.

²⁹ Білоус Н.М., Білоус П.В. Методиці викладання літератури – нові підходи // Там само. – №9. – С.58–61.

³⁰ Доброхотов Л.Н., Сбытов В.Ф. Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы... – С.76.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2446. – Арк.115–117.

³² Там само.

³³ Там само. – Арк.118.

Організація сприяла поширенню та утвердженню офіційних позицій держави в науково-освітній, культурній сферах, їх популяризації та роз'ясненню серед населення. До складу товариства входили провідні вчені, викладачі вищої школи, учителі, діячів літератури та мистецтва, лікарі. Просвітницька робота відбувалася за рахунок організації процесу безперервної освіти: створення постійних і пересувних лекторіїв, проведення масових публічних лекцій, кіно- та радіолекторіїв, наукових конференцій, підготовки кваліфікованих лекторів, створення «народних університетів». Лектори й викладачі вирізнялися високим професіоналізмом і мобільністю. Практично неможливо назвати політичну, економічну чи соціальну проблему, при вирішенні якої для проведення відповідних обговорень, роз'яснень, коментарів не залучалися б лектори з Товариства «Знання».

Примітно, що в переддень «перебудови» у ході атестації 1984–1985 рр. питання підбору лекторських кадрів Товариства «Знання» офіційно контролювалося партійною системою. У результаті майже 250 тис. осіб не пройшли іспит на звання лектора. Це була певна селекція лекторських кадрів, з яких створювався партійний прошарок як опора політичного режиму. Це була свого роду пропагандистська машина, що компенсувала вади інших джерел інформації, які підлягали політичній цензурі³⁴. Таким чином, діяльність науково-освітніх кадрів УРСР, з одного боку, зазнавала демократичних змін в умовах гласності й розширення інформаційних меж, а з іншого – і далі перебувала під обмежувальним впливом державної ідеології та цензури, що гальмувало процес її світоглядної переорієнтації.

Надзвичайно складно перебудовувався навчально-виховний процес в освітніх закладах. На запитання, чи готовий до змін сам педагог, зазвичай лунала заперечна відповідь. Причина такого стану речей убачалася в довготривалому керівництві «згори», коли пріоритетною була інструкція та нівелювання особистості вчителя, а «фаховий рівень визначався не творчим пошуком – методичною дисциплінованістю, умінням встигнути за вказівками»³⁵.

Ще однією проблемою у становищі інтелігенції можемо назвати певну внутрішньо-професійну неоднорідність, котра визначалася як рівнем кваліфікації, професійної затребуваності, так і певними ідеологічними факторами. Загальновідомо, що у СРСР партійний квиток був не останнім фактором при реалізації професійної кар'єри. У середовищі науково-освітньої інтелігенції вищий професійний рівень належав науково-викладацьким працівникам, викладачам вищої школи та науковцям, котрі працювали в освітній сфері. Потрапити до елітного наукового середовища було досить складно, але становище тих, хто тут опинявся, було непохитним та авторитетним. Так, упродовж 1986–1990 рр. в Інституті історії АН УРСР докторами наук стали лише 7 осіб (А.Гаврилюк, К.Гальський, В.Савельєв, В.Василенко, Л.Гордієнко, А.Макаров, В.Хмелько). А вже написання роботи могло тривати десятиліття, а тематичний діапазон дисертацій гуманітарного спрямування обіймав переважно марксистсько-ленінську ідеологію та історію КППС. Новаторство й розробка нової тематики суворо контролювалися³⁶.

Становище освітян ускладнював і рівень матеріально-технічного забезпечення як умов роботи, так й особистого життя. Наприклад, на республіканській науково-практичній конференції у Черкасах 1989 р. міністр народної освіти УРСР М.Фоменко та вчителька Л.Кисельова акцентували увагу на особі вчителя. Ішлося

³⁴ Козинцев І. Діяльність організації товариства «Знання» України: ретроспективний аналіз [Електронний ресурс]: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1289>

³⁵ Радянська жінка. – 1988. – №7. – С.3.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2302. – Арк.5–28.

про те, що не завжди рівень фахової майстерності, педагогічного такту, зовнішнього вигляду відповідали високому званню педагога. Очевидною була необхідність перебудови навчально-виховного процесу. У доповіді також зазначалося, що окремі вчителі, навіть передові, живучі у добрих помешканнях із дорогими меблями, утім не мають удома елементарної особистої бібліотеки³⁷. Ситуація зі вчителями ускладнювалася ще й недостатньою заробітною платою, яка становила 204 руб. при навантаженні в півтори ставки, натомість середня зарплата в УРСР – 250 руб. Особливо складною фінансова ситуація була серед сільських учителів, окремі з яких бідкалися, мовляв, «я не можу піти до школи цього року, тому що мені соромно з'являтися перед дітьми три роки підряд в одному й тому ж одязі, а купити мені його просто ніде, і немає за що»³⁸. За таких морально-психологічних умов і доводилося працювати багатьом учителям. Ситуацію ускладнювала нестача роздаткових, наочних та методичних матеріалів, брак підручників тощо.

Кінець 1980-х рр. можна охарактеризувати як період кристалізації у середовищі науково-освітньої інтелігенції світоглядних орієнтирів, індивідуальних цінностей і пріоритетів. Стало очевидним, що одна частина й надалі сповідує трохи відретушовані з огляду на вимогу часу старі наукові принципи, а інша на хвилі національно-духовного піднесення сприяла посиленню української культури. Цей шлях був досить болісним та складним. Як зазначала С.Павличко, «відкриваючи для себе книги сучасних західних дослідників, ми остаточно зрозуміли, що в закритому радянському соціумі відстали чи не на півстоліття»³⁹.

Отже в умовах «перебудови» науково-освітня інтелігенція республіки, з одного боку, мала нести нові гасла та ідеї у суспільство й освітній процес, сприяти демократизації суспільно-політичних відносин та, в якійсь мірі, очолювати їх. А з іншого – вона залишалася частиною суспільства, котру жорстко контролювала радянська система, та, розуміючи беззаперечний авторитет цієї професійної категорії, намагалася й надалі використовувати її як засіб пропаганди. При цьому поряд з адмінресурсом залучався впливовий на той час ідеологічний інструмент агітації та пропаганди, який часто гальмував новаторські пошуки вчених, освітян, нове бачення ними історії, літератури, освітньо-наукового процесу.

REFERENCES

1. Bilous, N.M. & Bilous, P.V. (1990). Metodytsi vykladannia literatury – novi pidkhody. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 9 [in Ukrainian].
2. Boiko, O.D. (2016). Uroky «perebudovy» v SRSR dlia suchasnoi Ukrainy. *Literatura ta kultura Polissia*, 83, 231–241. [in Ukrainian].
3. Danylenko, V.M. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia blava radianskoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Demin, I. (1990). *Intelligentsiya: mezhdumolotom i nakovalnej. Narod i intelligentsiya*. [in Russian].
5. Dobrokhoto, L.N. & Sbytov, V.F. (1986). *Sovetskaya intelligentsiya: voprosy ideologicheskoy borby i kritiki burzhuaizmskoy teorii*. Moskva. [in Russian].
6. Fomenko, M.V. (1990). Pro perebudovu vyvchennia ukrainskoi movy i literatury v shkolakh ta proftekhchulyshchakh respubliky. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 2(396). [in Ukrainian].
7. Honchar, O.T. (2008). *Shchodennyky* (Vol.3). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kahanov, Yu.O. (2019). *Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska verstia*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
9. Kosmii, B.M. (1991). Dvoiakoi pravdy ne buvaie. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 6(412). [in Ukrainian].
10. Kovalchuk, O.H. (1991). Ranni opovidannia Volodymyra Vynnychenka. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 1(407). [in Ukrainian].
11. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vykylyk: Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zabybeli* (Vol.3). Kyiv. [in Ukrainian].
12. Lytvyn, V. (1995). Politychna arena Ukrainy: diiovi osoby ta vykonavtsi (Suspilno-politychnyi rozvytok Ukrainy u druhii polovyni 80-kh – pershii polovyni 90-kh rr.) (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Maiorov, V.M. (1990). Konferentsiia slovesnykiv respubliky. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 2(396). [in Ukrainian].

³⁷ Див.: Майоров В.М. Конференція словесників республіки // Українська мова і література в школі. – 1990. – №2. – С.87–90.

³⁸ Из стенограммы заседания Секретариата. – С.14–19.

³⁹ Павличко С. Фемінізм. – К., 2002. – С.322.

14. Malash, M. (1991). Pozytyisia. Valentyn Moroz, istoryk: «Ne liubyt istoriia darunky rozdavaty». *Ukraina*, 8. [in Ukrainian].
15. Nesterenko, V.A. & Romaniuk, V.H. (2004). Ukrainiska naukovo-osvittnia intelihtentsiia Podillia ta vlada u 1920-ti rr. *Intelihtentsiia i vlada: Seriia «Istoriia»*, 3. [in Ukrainian].
16. Nikolaev, V. (1990). Zatyannuvshayasya bolezni. *Ogonek*, 29. [in Russian].
17. Ocheretnyi, A.D. & Chukhlib, V.F. (1990). Kultura slova. *Ukrainska mova i literatura v sbkoli*, 2(396). [in Ukrainian].
18. Pavlychko, S. (2002). *Feminizm*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Popyk, V. & Tabachnyk, D. (1990). Chortoryi Beriivskoi zmovy. *Ukraina*, 49-50. [in Ukrainian].
20. Shanovska, O.A. (2009). Intelihtentsiia i vlada v Ukraini doby perebudovy: problema vzaemovidnosyn. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho]: Seriia «Istoriia»*, 15. [in Ukrainian].
21. Shanovska, O.A. (2016). Ukrainiska intelihtentsiia proty radianskoi systemy v kintsi 1980-kh rr.: vid intelektualnoho oporu do masovoho politychnoho opozytsiinoho rukhu. *Istorychnyi arkhiv*, 16. [in Ukrainian].
22. Yaremenko, V.I. (1990). Istorychna osnova poemy T.H.Shevchenka «Chernets». *Ukrainska mova i literatura v sbkoli*, 3(397). [in Ukrainian].

Ruslana POTAPENKO

Philosophy Doctor,
Department of History and Culture of Ukraine,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), rusyapotapenkoo07@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3521-9462>

Scientific and Educational Intelligentsia in the Ideological Transformations of the Perestroika

Abstract. The research goal – taking into account the relevance and insufficient study of this topic, the set a goal was to find out the position of scientific and educational intelligentsia in the period of Perestroika on the basis of archival sources and press then, to reveal its role and place in the processes of ideological, ideological transformations in the state. **The research methodology.** It is based on the principles of historicism, scientificism, comprehensiveness, consistency and objectivity. Historical-situational and logical-analytical methods have been used to cover the problem. Thus, research is based on methods that avoid prejudice and one-sidedness. **Scientific novelty.** On the basis of unpublished documents and journals the ambiguous position of the scientific and educational intelligentsia in the era of socio-political transformations of 1985–1991 was analyzed. Scientific novelty is determined by the fact that it is one of the first attempts to comprehensively analyze the scientific and educational representatives as ideologists and crystallizers of the social consciousness and world outlook of the citizens of the specified period. Emphasis is placed on highlighting a number of problems educational an related issues Perestroika and Glasnost. **Conclusions.** The Soviet system considered and used the scientific and educational intelligentsia as moderators of public opinion, undeniable authority. This, in particular, is evidenced by the educational institution Knowledge Society, which was engaged in the dissemination of political and scientific knowledge in UkrSSR, was a means of comment and propaganda, an inculcation of communist ideology. This society included the best representatives from the scientific and educational environment. The course of Perestroika, Glasnost, democratization contributed to the coverage of a number of problems both in the socio-political, socio-economic, and in the historical and cultural life. And the scientific and educational intelligentsia, as the most progressive layer of society, was at the epicenter of events and, on the one hand, had to carry progress, a new world view, and on the other, not to deviate from communist dogmas, ideologies.

Keywords: Perestroika, Glasnost, democratization, scientific and educational intelligentsia, ideology.